

S. V. Grinev

DEVELOPMENT OF METHODOLOGY OF MODERN LINGUISTIC

The paper discusses the history of terminology science from the point of view of evolution of methods of terminological research and ordering terminologies. Stages of development of terminology science are associated with predominant usage and perfecting of particular approaches – systemic, semiotic, parametric, typological, diachronic and anthropolinguistic – which makes it possible to view the history of terminology science as history of development of methods of investigating special vocabulary.

Key words: history of terminology science, terminological methods, semiotics, terminological parameters, typology, reversibility, anthropolinguistics.

УДК 81'373.232.1:001.4

Л. Д. МАЛЕВИЧ, М. М. ДЗЮБА
(Рівне, Україна)

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ МОТИВОВАНОСТІ ЕПОНІМІЧНИХ ТЕРМІНІВ

У статті розглянуто теоретичні й прикладні аспекти мотивованості епонімічних термінів, схарактеризовано види вмотивованості цих спеціальних мовних знаків. Обґрунтовано думку про те, що використання епонімів для термінологічної номінації – багатогранний процес, продуктивний для сучасних галузей наукового пізнання дійсності.

Ключові слова: терміни-епоніми, термінологічна мотивованість, синтаксична мотивованість, семантична мотивованість, словотвірно-морфологічна мотивованість.

Серед різноаспектних проблем сучасного термінознавства важливе місце посідає дослідження епонімічних найменувань – термінів, у складі яких наявні епоніми, тобто власні назви на позначення конкретних носіїв імені, від яких утворено спеціальні мовні одиниці. Особливості функціонування власних імен у галузевих підмовах, стійка тенденція до збільшення кількості епонімічних термінів у наукових терміносистемах високорозвинених сучасних мов закономірно викликають усе більше зацікавлення дослідників, що зумовило появу у 80-х роках ХХ ст. окремої мовознавчої дисципліни – термінологічної ономастики (нім. *Fachsprachonomastic*, англ. *LSP onomastic*, рос. *терминологическая ономастика*).

Певна невідмежованість поняттєвого змісту нової інтеграційної дослідницької дисципліни, що перебуває на етапі становлення, нечітка сформованість її категорійного апарату, невпорядкованість внутрішніх структур спричинили появу різних поглядів на сутність цієї дисципліни і предмет її дослідження. Так, на думку німецького мовознавця Р. Глезер, вона є розділом ономастики і

Л. Д. МАЛЕВИЧ, М. М. ДЗЮБА, 2017

входить до її складу, натомість російська дослідниця О. В. Суперанська вважає, що термінологічна ономастика – це розділ термінології [15, с. 26]. Оскільки спеціальні назви з компонентами-епонімами пов'язані з ономастикою тільки генетично, адже, стаючи терміном чи його складником, власне ім'я виходить за межі ономастичного простору, тому що перестає виділяти одиничні предмети з предметного ряду чи індивідуалізувати об'єкти природи, вважаємо, що цілком логічно названі номінації розглядати як предмет термінознавства.

Саме в термінознавстві серед нагальних проблем виокремлюють проблему прийняття і подальшого поширення чи відхилення термінів-епонімів (термінів типу *закони Ньютона* і *паркінсонізм*) і заміни їх найменуваннями, представленими загальними назвами [8, с. 201 – 202]. Зокрема, одним із суттєвих недоліків спеціальних мовних знаків зі складниками-епонімами, який заважає функціонуванню епонімічних термінів як повноцінних термінологічних номінацій, на думку деяких дослідників, виступає їхня невмотивованість. Суперечливість цього твердження зумовила вибір теми пропонованого дослідження.

Мета дослідження – виявити і схарактеризувати специфіку мотивованості епонімічних термінів.

Питання природи мотивованості мовного знака, властивостей мотивованості, переваг і недоліків умотивованих термінів залишається актуальним у лінгвістиці впродовж тривалого часу (вивченню мотиваційних процесів присвячено праці О. І. Блінової, Г. Брекле, П. Ю. Гриценка, Т. Л. Канделакі, Т. Р. Кияка, О. А. Макарихіної, О. О. Селіванової, Л. О. Симоненко, Н. А. Цимбал, О. О. Штейнгарта та ін.).

Мотивованість – багатогранне явище, яке пронизує різні пласти мовної системи. Багатоаспектність підходів до його вивчення у спеціальній лексиці зумовлена різними типами відношень: мотивованості терміна і його внутрішньої форми (семантичний аспект), мотивованості терміна і його системної значущості (організація системних відношень у термінологічній лексиці), мотивованості терміна і процесу комунікації (функційний аспект).

Традиційно основою мотивованості вважають внутрішню форму найменування, яку розглядають як обов'язкову семантичну характеристику будь-якого слова, розумовий образ предмета, що об'єктивує соціальний досвід мовця і “підказаний” йому структурними особливостями самого слова [5, с. 99]. Зважаючи на це, термінологічну мотивованість визначаємо як структурно-семантичну властивість, через яку усвідомлюють взаємозумовленість звучання й значення спеціальної назви на основі її співвіднесеності з іншими лексичними одиницями й належності до певного термінополя.

Лінгвісти по-різному визначають мотивованість термінів, утворених на основі власних імен. В. П. Даниленко, наприклад, терміни, утворені з власних назв на основі метонімічного перенесення (*ампер, вольт, ват, герц, генрі* тощо), відносить до невмотивованих тому, що з синхронного погляду невідомий мотив їхнього творення [3, с. 63], Д. К. Кондратьєв висловлює думку, що епонімічні терміни невмотивовані, оскільки не передають змісту понять – звуковий комплекс прямо не пов'язаний з їхнім змістом [6, с. 126]. В. М. Лейчик стверджує, що такі назви слід уважати вмотивованими, причому “їхня вмотивованість цілком визначена, однозначна...” [7, с. 36].

На нашу думку, переконливою є позиція О. С. Герда, згідно з якою “прагнення мати вмотивовані терміни можна розглядати лише як певний прийом, що допомагає під час творення нових термінів, але не більше, оскільки саме значення терміна визначається не певним типом мотивованості, а місцем терміна в загальній логіко-поняттєвій системі певної науки” [2, с. 81]. Характерно, що навіть невмотивовані лексичні одиниці загальноновживаної мови набувають її в процесі термінологізації, оскільки терміносистеми – вторинні, штучно створені системи щодо загальноновживаної мови [12, с. 179].

Деякі вчені специфіку термінологічної мотивованості вбачають у її зв’язку з дефініцією терміна: вибір типів мотивації спеціальних назв зумовлює сукупність усіх термінологічних дефініцій, які функціують у тій чи тій термінологічній галузі [17].

Існують різні види мотивованості залежно від того, які класифікаційні ознаки цього явища беруть за основу. Характер зв’язку між змістом поняття і його представленням у звуковому комплексі терміна різний, у зв’язку з чим терміни традиційно поділяють на кваліфікативні, асоціативні та нейтральні.

У кваліфікативних термінах мотивація виражена прямо, безпосереднім називанням розрізнявальної ознаки. Як відомо, епонімічним термінам не властива предметно-логічна мотивація. Епонім, виокремлюючи предмет з ряду подібних, не виражає причинно-наслідкового зв’язку з одиничним об’єктом, що номінується. Семантичне наповнення такого термінотворення відбувається суто конвенційно: за епонімом, який, зазнаючи апелятивації, стає окремим терміном або терміноелементом, закріплюють дефініційно фіксований чітко визначений комплекс семантичних ознак (наприклад, *ефект Барнетта (фіз.)* – “явище, яке полягає в намагнічуванні тіл шляхом їх обертання за відсутності зовнішнього магнітного поля”; *закон Бера (геогр.)* – “положення, за яким усі річки, що течуть у меридіональному напрямі, у північній півкулі підминають правий берег, а в південній – лівий, унаслідок чого ці береги стають високими, стрімкими, а протилежні – низькими, пологими”; *синдром Морганьї-Адамса-Стокса (мед.)* – “порушення кровопостачання мозку серцево-судинного генезу внаслідок повної або часткової передсердно-шлуночкової, а також неповної синоаврикулярної блокад, частіше у хворих з кардіосклерозом”). Відсутність предметно-логічної інформації у звуковому складі зазвичай розцінюють як негативну рису епонімічних термінів.

Так, невмотивованим, на перший погляд, видається термінологічне словосполучення *артезіанський колодязь*, залежний компонент якого (*артезіанський*) був запозичений ще в другій половині XIX ст. Автори одного з популярних видань київської “Просвіти” його походження пояснювали так: “Коли вода по-під землею стікає ніби в долину з усіх боків, а піднятися вгору нікуди, тоді робитьця підземне озеро. Як дістати до цієї води сверломъ, то через дірочку вода присне вгору фонтаномъ. Так дітьця у французівъ (въ Артуа), и ці криниці зуться артезіанськими” [4, с. 86]. Отже, це своєрідне наукове відкриття одержало ім’я місця, де його було зроблено. Характерно, що вже в минулому столітті відтопонімну назву *артезіанський* писали з малої літери, що свідчить про її семантичну узвичаєність та загальноприйнятність.

Уважають, що терміни, складниками яких слугують власні імена, є нейтральними спеціальними назвами, оскільки в їхніх звукових комплексах немає

натяку на суттєві ознаки поняття; такі спеціальні назви позначають предмети і явища не за ознаками поняття, а за умовами їх створення: *правило Ленца* [закон Ленца] (фіз.) – “закон, установлений Е. Х. Ленцом у 1834 році на уточнення закону електромагнітної індукції, який визначає напрямок індукційного струму в замкнутому контурі під час руху в зовнішньому магнітному полі”; *решітка Пеннета* (біол.) – “схематичне зображення схрещування в такому вигляді: по горизонталі записують гамети однієї (у роздільностатевих організмів – батьківської) особини, а по вертикалі – іншої (материнської); у місцях перетину горизонтальної та вертикальної ліній зазначають генотипи нащадків (за іменем ученого, який запропонував таку форму запису)”.

Зазначені терміни, звичайно, нейтральні, проте не можемо погодитися з твердженням, що всім епонімічним термінам властива відсутність асоціацій [11, с. 58]. Окремі епонімічні терміни викликають певні асоціації, наприклад, спогади про відомих історичних осіб, літературних чи міфологічних персонажів, яким були притаманні відповідні риси характеру, поведінки, долі, наприклад: *синдром Ван-Гога* (мед.) (названий іменем відомого голландського живописця Вінсента Ван-Гога (1853–1890), який страждав психічним розладом і під час одного з нападів хвороби зробив собі ампутацію вуха) – “психопатологічний симптомокомплекс: хворі з уявною хворобою оперують самі себе або настійно вимагають, щоб лікарі робили їм різні операції”; *синдром Януса* (мед.) (названий іменем дволикого бога давніх римлян) – “захворювання, яке характеризується клініко-рентгенологічною картиною однобічного порушення вентиляції легені за однобічної вродженої чи набутої емфіземи, уроджених однобічних бронхоектазах”. В асоціативних термінах мотивованість виражена опосередковано, за допомогою різного виду асоціацій, без прямого називання мотивувальної ознаки.

У термінознавстві поширилася думка про те, що “всі терміни мотивовані, а їх мотивованість зумовлена дефінітивною функцією” [13, с. 175]. Причому мотивованість термінів має двосторонній (семантичний та формальний) або односторонній (семантичний) характер. Метонімії при цьому властива одностороння мотивованість.

Оскільки термінотворення – свідомий, цілеспрямований процес, виділяють типи мотивованості спеціальних назв відповідно до способів їх творення: словотворчо-морфологічну, синтаксичну, семантичну [3, с. 63]. Як показує аналіз терміносистем, типи мотивованості часто виступають засобом об’єднання епонімічних одиниць в окремі тематичні групи. Однотипні словотвірні-морфологічні ознаки, наприклад, можемо спостерігати в хімічній та геологічній номенклатурі, де за суфіксами закріплено категорійне значення: суфікс *-ій* містить вказівку на групу хімічних елементів, до якої належать назви з цією морфемою (*кюрій*, *ейнштейній*, *менделевій*, *нептуній*, *резерфордій* тощо), суфікси *-іт* (*іт*) – на назву мінералів (*воластоніт*, *гагариніт*, *дарвініт*, *лінеїт*, *чкаловіт* тощо). Тобто певна морфема, яку приєднують до епоніма, є семантичним компонентом слова, усвідомлюваним носіями мови й асоційованим з певним значенням. Крім того, факт звернення до того чи того джерела у процесі створення спеціальної мовної одиниці не випадковий: кожний наступний елемент тієї самої групи намагаються назвати іменем, аналогічним до назв уже відомих елементів, що мають ті самі властивості. Такі, наприклад, найменування *євроній* і *америцій*, названі на честь

Європи і Америки, позначають елементи, схожі за своїми хімічними властивостями [14, с. 90].

Інший тип мотивованості – синтаксичний – мають назви симптомів та синдромів у медицині (*симптом Брунаті, симптом Левассера, синдром Штоффера, синдром Мондора*), назви ефектів та їхніх видів у фізиці (*ефект Барнетта, ефект Казимира, квантовий ефект Хола*) тощо. Значну частину епонімічних термінів утворено за моделлю “іменник у називному відмінку + власна назва в родовому відмінку”. У спеціальних мовних одиницях, утворених за цією високопродуктивною моделлю, епонім виконує роль конкретизатора загальних понять. Про важливість компонентів-епонімів у термінах цього типу свідчить висока частотність їх поєднання з окремими компонентами складених термінів, що є загальними назвами, наприклад, *інтеграл: інтеграл Абеля, інтеграл Ганкеля, інтеграл Даламбера, інтеграл Даніеля, інтеграл Діріхле, інтеграл Крістоффеля, інтеграл Лапласа, інтеграл Лебега, інтеграл Лебега-Стільтьєса, інтеграл Мелліна* та ін. Останніми роками в українській термінології спостерігаємо активізацію паралельного використання структури “прикметник + іменник у називному відмінку”, яка була поширена у 20–30-х роках минулого століття (*абелів інтеграл, генкелів інтеграл, даламберів інтеграл, лапласів інтеграл* і т. д.). Для називання наукових понять такий спосіб номінації особливо продуктивний.

У процесі творення епонімічних термінів метонімічним перенесенням у межах семантичної деривації мотивація відбувається самим фактом уведення спеціальних назв до системи. Так утворено у фізиці терміни на позначення одиниць вимірювання, які традиційно називають іменами видатних учених (*ват, джоуль, кулон, ньютон* тощо).

Зважаючи на характерний принцип термінологічної номінації – регулярність словотвірних моделей – усталену традицію використання власних імен у спеціальних назвах для номінування певних категорій понять можемо розцінювати як особливий вид мотивованості – мотивованість за епонімом.

Мотивованість у термінах може бути не лише наявною, а й прихованою, яка виявляється на основі етимологічного аналізу або дослідження позамовних чинників. Важливо, що характер мотивувальної ознаки є другорядним, а не головним і може мати випадковий характер [1, с. 33]. На думку В. М. Лейчика, “автор” терміна свідомо намагається передати в терміні ознаки, які він вважає суттєвими відповідно до тієї теорії, яку бере за основу прийнятої ним системи понять і терміносистем. Але дія цього принципу і приводить до того, що ми не маємо права говорити, що в терміні повинна бути відображена конче суттєва ознака об’єкта [7, с. 41]. Термінологічна номінація може бути зумовлена не лише орієнтацією людини на певні аспекти об’єкта, а й закріпленням наслідків суб’єктивного підходу до предмета, явища дійсності, який залежить від рівня досвіду, знань, освіти, історичних умов життя суспільства. Таким чином, внутрішня форма здатна фіксувати різну структуру знань про мовну і позамовну дійсність.

Ця теза особливо актуальна з огляду на сучасні дослідження з мотивології (див., наприклад, [16, с. 90]), у яких висловлено думку про надзвичайну вагу антропоцентризму – методологічного принципу, що є визначальним у вивченні мотивації, що є фіксацією усвідомленого мовцем зв’язку форми і змісту лексеми в зіставленні з явищами мовної та позамовної дійсності (референція), адже

мова існує для людини і реалізується через людину. Творець мови, зокрема слів, – людина. Ознака – центр образу, покликана стати внутрішньою формою слова (протовербальне явище), актуалізується в корі головного мозку носія мови шляхом встановлення асоціативних відношень, далі спостерігаємо вербалізацію мисленнєвого образу. Схема “предмет або явище дійсності → його образ у свідомості людини → значення, що відповідають цьому образу і поняттю про предмет → словесне позначення” розкриває когнітивний механізм термінотворення, що має виразний антропоцентричний характер [9, с. 139].

Індивідуалізувальний компонент антропоніма виконує функцію мотивувальної основи для терміна-епоніма: “З цього компонента можна довідатися про національність особи, ім’ям якої названо термін, вид його наукової чи виробничої діяльності, світогляд тощо” [10, с. 46]. Зважаючи на те, що “власна назва завжди є надбанням певного колективу, усередині якого зрозумілий не тільки її об’єктно-номінативний зв’язок, але й багатогранна додаткова інформація, яка входить до складу фонових знань” [14, с. 29 – 30], а “при сприйнятті власних імен ми завжди одержуємо певну інформацію, яку можна вважати їх значенням” [18, с. 73], можемо зробити висновок, що епонімічним термінам властива прихована мотивованість. Твердження, що терміни зі складниками-епонімами не розкривають змісту понять, є малоінформативними, правильне тільки щодо неспеціалістів, оскільки кожна власна назва містить значну інформацію, відому фахівцям: ім’я вченого зазвичай асоціюють з галуззю науки, у якій він працював, характером його дослідження; за кожним іменем стоїть не лише особистість дослідника, але і його погляди, наукова школа, до якої він належав.

Виразний приклад мотивованості епонімічних термінів – їхня здатність до логічного відображення ієрархії взаємно підпорядкованих понять: *координати Гаусса* – “плоскі прямокутні координати в проекції Гаусса” (мат.), *стала Стефана-Больцмана* – “фундаментальна фізична стала, що входить у закон Стефана-Больцмана” (фіз.).

Отже, мотивованість – невід’ємна властивість будь-якого терміна, яка ґрунтується на тому, що термінологічна система є вторинною щодо загальноживаної мови. Мотивованість епонімічних термінів визначається найперше прямим відношенням до об’єкта позначення, його дефініцією і місцем у терміносистемі. Вона може бути явною та прихованою. Епонімічним термінам притаманні всі три типи мотивованості: словотвірно-морфологічна, синтаксична, семантична. Теоретичні і практичні проблеми мотивованості епонімічних термінів потребують подальших термінознавчих розвідок, зокрема на основі принципів антропоцентричної парадигми.

1. Блинова О. И. Термин и его мотивированность / О. И. Блинова // Терминология и культура речи. – М. : Наука, 1981. – С. 28 – 37.
2. Герд А. С. Введение в этнолингвистику / А. С. Герд. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995. – 92 с.
3. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 248 с.
4. Де-що про Світ Божий. – К., 1871. – 127 с.
5. Кияк Т. Р. О видах мотивированности лексических единиц / Т. Р. Кияк // Вопросы языкознания. – 1989. – №1. – С. 98 – 107.

6. *Кондратьев Д. К.* Современная медицинская терминология и проблемы ее перевода / Д.К. Кондратьев // Семантико-синтаксические трудности перевода научно-технической литературы и документации. Часть I. – Калуга, 1990. – С. 123 – 127.
7. *Лейчик В. М.* Люди и слова / В. М. Лейчик. – М. : Наука, 1982. – 176 с.
8. *Лейчик В. М.* Терминоведение: предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.
9. *Малевич Л. Д.* Антропоцентризм в українській науковій термінології і термінографії / Л. Д. Малевич // Українська мова у ХХІ столітті: традиції і новаторство : тези доповідей Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених (Київ, 21 – 23 квітня 2010 року). – К. : ІАЦ “Спейс-Інформ”, ФОП Гудименко, 2010. – С. 138 – 140.
10. *Михайлишин Б. П.* З історії термінів-епонімів / Б. П. Михайлишин // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 1994. – № 4 – 5. – С. 45 – 50.
11. *Михайлишин Б. П.* Природа і статус термінів-епонімів / Б. П. Михайлишин, П. Г. Стахів // Проблеми української науково-технічної термінології : тези доповідей І-ї Міжнар. наук. конф. – Л., 1992. – С. 58 – 59.
12. *Міщенко А. Л.* Лінгвістика фахових мов та сучасна модель науково-технічного перекладу : монографія / А. Л. Міщенко. – Вінниця : Нова книга, 2013. – 448 с.
13. *Панько Т. І.* Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
14. *Реформатский А. А.* Как назвать новый химический элемент? / А. А. Реформатский, А. В. Суперанская // Вопросы культуры речи. – 1966. – Вып. 7. – С. 89–94.
15. *Суперанская А. В.* Общая терминология: Терминологическая деятельность / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – Изд. 3-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 288 с.
16. *Цимбал Н. А.* Методологічні аспекти мотивологічних досліджень / Н. А. Цимбал // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 88 – 92.
17. *Шелов С. Д.* Понятийная структура терминологии и определение терминов (Часть 2) / С.Д. Шелов // Научно-техническая терминология. – 1995. – № 1. – С.17 – 24.
18. *Щербань Н. П.* Антропонім у складі фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови) / Н. П. Щербань. // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 1974. – № 6. – С. 73 – 76.

L. Malevych, M. Dziuba

MOTIVATION FOR NAMING EPONYMIC TERMS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

The article deals with the theoretical and practical aspects of the motivation for the use of the eponymic terms and characterizes various motivation types. Use of eponyms for terminological nomination is defined as a specific motivation type widely used in scientific terminology.

К e y w o r d s : term-eponym, terminological motivation, syntactic motivation, semantic motivation, word-formation and morphological motivation.